

Gróf Széchenyi István vallásossága.

Írta: PROHÁSZKA OTTOKÁR.

Midőn SZÉCHENYI ISTVÁN gróf vallásosságát bemutatni készülök, szemben látom magam azzal az általános előítélettel, mely szerint nem igen tudjuk párosítani az erős gazdasági érzéket a vallás transcendentális irányzatával s az erősen földszagú lelkeket nem tartjuk alkalmasaknak az isteneségre. Voltak, s köztük van BEÖTHY ÁKOS is, kik azt állították, hogy SZÉCHENYI ISTVÁN mindenek fölé az anyagi érdeket helyezte; vannak, kik SZÉCHENYI ISTVÁN egész irányzatát a »gazdagodjunk« jelszóval akarnák jellemezni, amely gazdagodástól minden egyéb háttérbe szorulna: az ilyenek természetesen alig találnák érdemesnek, hogy SZÉCHENYI vallásosságával foglalkozunk vagy nem látnának vallásosságában egyebet, mint formalismust s családi traditiokat, melyek eleven életté nem váltak benne. Azonban bátran kijelenthetem, hogy ez a fölfogás téves, már csak azért is, mert egy gazdag s mély lelkületnek méltatására nem indulhatunk ki a gyakorlati irányzat olyatén elemzéséből, mely a gyakorlatiasságot szembe állítaná a lelki világ iránti érzéssel s a bensőséggel; hanem szemügyre kell vennünk az élet összes értékeiben való concret állásfoglalását, s ugyancsak mikor lelki világot akarunk jellemezni, akkor azt nem egyes kijelentések általánosításával, hanem az öntudat nagy orientatioinak kiemelésével kell megtennünk. Kell ezt tennünk azért, mert sem az állás, sem a foglalkozás nem határozza meg az ember szellemi irányát, hanem meghatározzák azt azok a feleletek, melyeket az élet problémáira öntudata ad. SZÉCHENYI ISTVÁN megadta e feleleteket, mert meg kellett adnia azokat; SZÉCHENYI-nek állást kellett foglalnia az élet szellemi értékeivel s irányjaival szemben, hiszen már

kortársai is azzal gyanúsították, hogy nincs érzéke az ideális javak iránt; kortársai is azzal vádolták, hogy csak gazdasági érdek s haszon iránt van szíve: s ő ezekkel szemben rámutat az élet ideális irányára, mely szerint »a léleknek kifejtett gazdagságait kell boldogságunk alapjává tennünk s nem az anyagnak oly hamar elhamvadó kincseit« (K. N. 21.), s legjobban bemutatja saját lelkületét, mikor oly altruizmust kíván szolgálni, »melynek nem kell istállói vagy üzleti érdektől szükségképpen szaglania« (Világ. 241.) Igaz, hogy mindig számol anyagi tényezőkkel s azokat fejleszteni is akarja; igaz, hogy gazdasági megújodást sürget s munka révén akarja fölemelni az elmaradt országot, — gazdaságilag akarja megalapozni a nemzet életét —, de teszi mindezt azért, mert észrevette a gazdasági tényezőknek rendkívüli hatását a társadalom életére s mert meg van győződve, hogy felsőbb emberi életet csak emberfölényesen lehet élni; előbb az embernek észszel s kézzel el kell foglalnia a földet, hogy azután szebb, neki való, tehát szellemi érdekeinek is megfelelő világot építhessen föl magának.

SZÉCHENYI ISTVÁN-nak volt érzéke e felsőbb világba való behatolásra s éppen *gyakorlati érzéke volt összhangban a szellemi életnek azzal a sajátos tendenciájával*, amit vallásnak hívunk. Gyökerében ugyanis a vallásosság élethajlam és érzék; a lélek fakadása s ösztönös kilendülése a világotúli után. Van a léleknek sokféle tehetsége s minden tehetségnek meg van a maga fakadása. Megnyilatkozik a lélek ismeretben, megnyilatkozik érzésben, meg művészi, alakító hajlamokban s ugyancsak megnyilatkozik még egy eredeti, genialis életirányzatban, a religióban, mely mint hajlandóság és ösztön és vágy igazítja el a lelket Isten felé. Ez az érzék természetesen kölcsönösség s egymásrahatás viszonyában áll a szellemi élet többi funkcióiival; az ismeret segíti, a művészet szolgálja az erkölcsi érzés szítja a vallásosságot, ahogy viszont az erkölcsőség s a művészet a vallás talajából szívja erejét; de azért a vallásosság mint hajlam és érzék sajátlagos s önálló tendencia, mely mindenféle combinációban jelentkezik a lélek többi tehetségeivel. Azért vannak vallásos és vallástalan tudósok, vallásos és vallástalan művészek; vannak vallásos csillagászok, mint KEPLER, vallásos matematikusok, mint PAS-

CAL és vannak gyönges s hideg vallású theologusok. S ugyan-
csak vannak vallásos s vallástalan politikusok; vannak val-
lásos és vallástalan nemzetgazdászok, — vallásos és vallástalan
gyakorlati emberek. SZÉCHENYI ISTVÁN az előbbiekből való;
az ő gyakorlatiassága vallásos lelkülettel párosult.

Az ilyen gyakorlati embereknek a vallásossága nem
abstract világnézetek kialakításában, nem philosophiai elmélye-
désben s tanoknak rendszerbe foglalásában áll, hanem az élő
Istennel való eleven kapcsolatban, hozzá való gyakorlati
magatartásban, tehát eleven életben. A vallás nemcsak gon-
dolat s ismeret Istenről, hanem kapcsolat Istennel, melyet az
ész megvilágít ugyan, de meg nem teremt. Az érzelmi fogal-
mak csak segítenek rá, de nem bennük van a vallás, mint
ahogy nem a fogalmakban van az egészség, a szeretet s az
öröm. A vallás nem is világnézet, nem is philosophia, nem is
theologia; mind ez csak elvonás, csak rendszerbe foglalt tan;
mind ez csak fogalom, nézet, ismeret, de nem gyakorlati
magaviselet. Értelmesek lévén, természetesen nem lehetünk
meg nélkülok, kell valami belőlük minden vallásos lélekbe;
hanem a vallás más lesz, több lesz; annyival több, amennyi-
vel több a valóság a róla való fogalomnál. A vallás a lélek
eleven személyes viszonya lesz Istenhez, a transcendentális
valóságához, eredeti, egyéni s meleg kapcsolódás lesz Vele,
»a Valakivel«, mely kapcsolódás a lélekben mint tisztelet, hódol-
lat, odaadás, bensőség, szeretet s megnyugvás jelentkezik.
Ez több mint minden tudás és ismeret; több, mint minden
világnézet, azért több, mert személyes s amellet világfőlenyes
viszonyt jelent. A világnézet nem két egyéniségnek személyes
viszonya, nem kettőnek egymásra hatása, egymáshoz közele-
dése és egymásnak megéreztetése; hanem a világnézet szem-
élet és ismeret. Míg ellenben a vallás a végtelen valósággal
való eleven összeköttetés s életet meghatározó s kitöltő gya-
korlati viszony. Aki vallásos, annak nemcsak eszméi s gon-
dolatai vannak; — annak nemcsak köze van a világhoz,
hanem köze van a világban megnyilatkozó s a világot meg-
riadó végtelenhez s az kapcsolódik is vele. A vallástalan
ébernek a világ minden s ő abban elhelyezkedik, ahogy
tud s érvényesül, mint mechanikai adat a nagy történés
dóiban s reakcióiban; de a vallásos ember az, akinek a

világ nem minden, sőt csak valami s aki ebből a valamiből, mint fölényes adat, mint egyéniség kimered, hogy a lét okával, a világon előmlő észszerűségnek s az élet céljainak hordozójával kapcsolatba lépjen. Az ekkép hangolt s tájékoztatott lelkületet vallásos lelkületnek mondhatjuk.

SZÉCHENYI ISTVÁNNAK ilyen, a világon túlira beállított lelke van. Szemléli a nagy világegyetemet; naplójában kifejti, hogy a világ alkatrészei elvénülnek, hogy megint megfiatalodhaszanak; támadnak s elmúlnak; egymást váltja föl az örök romlás s teremtés; de a lét s az élet Isten felé van irányítva; ki egyedüli kútfeje minden jónak s magasztosnak. Mennél közelebb jutunk hozzá, annál tökéletesebbek, azaz boldogabbak,, minél távolabb állunk tőle, annál szerencsétlenebbek vagyunk«. (N. 1819. máj.) Ebben a végtelenségben minden csak a körül forog, hogy a súly egyént megtalálja s az örök harmóniába beilleszkedjék. (N. 1819. nov.) Örök harmónia, mily nagy elv s diszharmónia csiráit magában hordozó lélekben, mily nagy szükséglet, mely mint elementáris fölismerés s vágy jelentkezik benne.

Az Isten felé való eligazodás szükségét érezte SZÉCHENYI s a lélek természetéből eredeztette azt: »Egyik vallás a másik után tünedezik el ugyan a földszínéről – írja egy helyen - de a vallásos érzület, mely azokat alkotta, soha sem lesz kioltható az emberek szívéből.« A reális világ talaján álló férfiú élénken érezte, hogy lelkünknek felsőbb, eszmei világba kell belenőnie, csak úgy, mint ahogy a földre vetett magnak levegőben s a napsugár milieujében kell szikéit kigöngyölítenie. »Ha szórakozás által egészen el nem szédül a fejünk s tökéletes állatóságba nem merülünk, bizonyosan felnyílik néha előtünk az élet komolyabb pillanataiban saját bensőnk«. (Üdvlelde 1-3.) Gyakorlati lelke oly földszagú« volt, mint a friss szántás; gondolataiból s gondjaiból kenyérillat áradt, de azért épp úgy érezte az erős életnek azt a másikat, nem kenyér-, de lélekillatú szükségletét, azt, hogy kapcsolatban álljon az érzékfeletttel. Ezt az orientatiót természetesnek tartja, annyira, hogy más életirányítást nem tud megérteni: »Szánakozva bámulok – írja – az Istenhez soha nem térőn. Bámulom erejét, de sajnálom őt rokonalansága miatt a legfőbb jóval.« (Üdvlelde 37.) SZÉCHENYI szerint vannak hideg lelkek, kik nem

rokonjai a végtelennek; ő nem ilyen. Ő érzi s átéli a kapcsolatot s akarja, hogy az meleg s eleven legyen. »Elöttem - folytatja ugyanott¹ – csak az látszik talpraesettnek, aki csend' s béke közt naponta felemeli lelkét a Legdicsőbbhöz«. De nem azért emelkedik föl Hozzá, hogy megértse, hanem, hogy megnyugodjék benne. »Az Istent – írja – a szegény emberi elme felfogni nem képes. De hinni kell benne, szeretnie kell őt s reményét kell belé vetnie«.

Megszállja ugyan hébe-korba őt is a bizonytalanság érzete; különös borzalom vesz rajta erőt, mikor arra gondol, hogy majdan egy ismeretlen világba keilend lépnie; de vallásos lelke a borzalmat legyőzi s a nem látó, hanem csak sejtelmekkel dolgozó értelem felől emelkedő kételyeket nagy érzelmi s akarati kilépéssel visszazorítja, hogy megnyugodhassék. Neki Isten léte, hozzánk való viszonya, vele való kapcsolódásunk nem probléma; ezen ő túl van. Ha néha elsötétül is lelke; ha naplótöredékei néha kislelkű kitöréseket rögzítenek is meg!; az elsötétülést nem szabad tagadásnak vennünk s a lélek egyes kitöréseit nem szabad a lelkülettel azonosítanunk; ezek ingadozások s hangulatok, de nem megállapodások. A kedélyhullámozás nem bűn s az érzelem nem elv, ha papírra vetjük is. SZÉCHENYI ISTVÁN nem töri magát theologiai problémák után, sőt nem sokat tart azokról, kik »a titkok után való sóvárgásukban egész életüket avval töltik, hogy az Isten, a Szentháromság és az emberi lélek mibenlétét magyarázgassák s matematikai formulákba foglalják«; de azért tapasztalja, hogy »a kicsiny épp úgy, mint a nagy s minden, amit érzékünk útján észlelünk, békéről, jóságáról s mindenhatóságáról beszél nekünk«. Az ő felfogása is tehát az hogy nem sok abstract theológiára van szükség, hanem igenis szemre, mely az Isten műveit s a művekben Istent lássa. Éppen gyakorlati érzéke segíti őt rá a világ s az élet észszerűségének szemléletén át az Isten iránt való bizalomra megnyugvásra.

Ezt âz Istent imádja s szereti, feléje fordul és segítségét kéri. Vallásos lelkét árasztotta ki, mikor 1820. dec. 26-án így imádkozott naplójában: »Mindenható bírása az embereknek s a megfoghatatlan nagy mindenségnek! Ki előtt ámulattal és imádattal borulok le s csak gyengeségemet és szorongó szívem

dobbanásait érzem: engedd megérlelnem magamban azt az erényt és tökéletességet, melyet az ember, minden fogyatkozásai s tomboló szenvedélyei daczára,» már itt e földön is elérhet. Add nekem azt a benső vigaszt, a lélek ama nyugalalmát, mely nélkül a röghöz kötött halandó a Te szemléletben nem gyönyörködhetik s lelke azt a földfeletti szárnyalást el nem érheti, melyre az ájtatos ima a tétovázó kedélyt,, ha csak rövid perczekre is, képesíti. Aczélozd meg bennem a gondolkodás! erőt, hogy habár még a földi léthez vagyok kötve, lelkileg halott ne lehessen s tiszta képzelettel emelkedve föl Hozzád, a te jószágodat és nagyságodat megismerhessem és földi pályám célját is felfoghassam. Szabadítsd meg lelkemet az előítéletektől s töltsd meg szívemet véghetetlen béketűréssel és szeretettel az egész emberi nem iránt. Vess fátyolt elmúlt életemre s engedd meg, hogy tapasztalataimból, élményeimből, hibáimból s vétkeimből az, ami legüdvösb lesz, háramolhassék reám s végre oly utakon, melyeket te vélsz legjobbaknak, vezess el engem hozzájuk, akiket oly forrón, oly igazán szerettem«.

Ha SZÉCHENYI lelkéből ily forró, igazi imák fakadtak, akkor gondolhatjuk, hogy ő az Istennel való kapcsolatot lelke mélyében át is élte s nem csodálkozhatunk azon sem, hogy az erős cselekvés embere lévén, vallásosságának positiv formában s concret gyakorlatokban is kifejezést adott.

Ha ugyanis a vallásosság csak elvont tételek hite s csak világtól elforduló érzés volna, mely a szív bensőségébe zárkózik, akkor tán kétségesnek látszhatnék, hogy a gyakorlati életnek s tanoknak hősei, oly emberek, mint SZÉCHENYI voltak-e s általában lehettek-e gyakorlatilag vallásosak; de ha a vallást egyéni s gyakorlati életnek tartjuk, akkor csak természetesnek találhatjuk, hogy épp a gyakorlat s az erős cselekvés emberei lesznek rá hivatva, hogy azt átéljék s magukban kialakítsák. Anglia s Észak-Amerika ezt fényesen illusztrálja. SZÉCHENYI is praktikus hívő s lelkes katolikus volt. Nem volt az a liberális, aki abból, hogy minden vallást jónak tart, egyet sem gyakorol s abból, hogy minden templomban lehet imádni Istent, hát egybe sem megy bele. Az ő gyakorlati s cselekvő vallásosságával ellenkezett az ilyen elmosódott, tehetetlen lelkület. Ő megtartotta az egyház parancsait;

különösen a húsvéti gyónást soha sem hagyta el. Mély bepillantást enged vallásos kedélyvilágába az, amit naplóiban az ilyen vallásos gyakorlatokról olvasunk: »Amit saját hitemben – írja – a legfelségesebbnek találok, az a teljes megálázkodás Isten előtt. Ily diadalt vívhatni ki önmaga felett a legelső és legtisztább erkölcsi gyönyör, melyet az ember érezhet. S lehet-e az önmegtagadásnak nagyobb foka, mint egy, tán csekélyebb értékű embertársunk előtt minden hiúság félretételével egyenkint leleplezni vétkeinket, erkölcsi fogyatkozásainkat s oly rossznak tüntetni föl magunkat, aminőnek bizony nem szívesen láttatjuk az emberek által magunkat. Én ez önmegtagadásra mindig könnyen rá tudtam szólni magamat s nem átalítottam olykor a legbutább olasz pap előtt feltárni egész valómat s keserves könyözömben áradozni.«

Ugyanígy akarta másoktól is megtartatni a vallás külső formáit; mert »akik a vallás külső formáit megvetik – írja az Önismeretben (219. 1.) – gyakran ártalmasabb hatással vannak, ha mellette jó és feddhetlen emberek is, a reájuk figyélőkre, mint a romlott erkölcsűek és féktelen életűek, mert az emberek ostobább része, mely a magasabb állásúhoz természetesen vonzódik, példájuk után indulva észrevétlenül ejtené el a vallást, anélkül, hogy erkölcsileg azért megjavulna.« Mikor azonban a vallás külső szertartásait mindenkitől megtartatni akarja, ugyanakkor a formában mindenütt a lényegre keresi s ez a lényeg a szeretet. »Tartsa meg – írja ugyanott – mindenki saját hitvallása formáit; ez szükséges. De a fődolog mégis az marad, hogy embertársaival jót tegyen.« S a szeretetet, mint türelmet s jóindulatot mások vallásos meggyőződéseire iránt is akarja gyakoroltatni; mert »akár keresztények, akár más felekezetűek az emberek, ha felebarátaikat szeretik s jólétüket emberiesen előmozdítják, a kereszténység szelleme hatja át őket is;« (Stad. 108.) lélekszerint tehát közel állnak egymáshoz.

S ez volna SZÉCHENYI vallásosságának az egyik gyökere, mely mint érzék s hajlandóság jelentkezett benne s mely azután éppen lelkiületének gyakorlatiassága folytán gyakorlati viszonynyá, eleven kapcsolattá fejlett ki benne.

Van azután SZÉCHENYI szellemi világának egy más sajátos vonása, mely a vallásosságnak pszichológiájával rokon s

mely tehát őt is vallásosságra hajlíthatta s hangolhatta; ez a vonás a reformátori irányzat, mely minden ponton meglátja a hiányt, mely mindennel elégedetlenkedik s mindent meg akar reformálni, miután hisz jobb jövődöben s dolgozik eljöttén. *A vallásos lelkületnek is az az egyik jellege, hogy valami radikális elégedetlenség jelentkezik a lélekben,* mely nem éri be a világgal, hanem a jobbat várja. Ez az elégedetlenség abból a szemléletből való, mely a világban szükségképpen a végességek s tökéletlenségek rendszerét látja, mely fölpanaszolja, hogy ismeretünk gyöngé, hogy kedélyvilágunk sejtelmekre, félelmekre s folyton változó ingerek reactioira van beállítva, hogy öntudatunkat az a kínzó észrevevés tölti el, hogy tulajdonképpen kielégítésre itt nem is számíthatunk. Hiszen áradó életfolyam sodor s beláthatlan fejlődés útjain kényszerülünk előrehaladni, melyek nem kérdeznak minket s melyeknek ellentállni egyáltalában nincs hatalmunkban. Érezzük a tér s az idő korlátaiban, az ismeret tartalmának szerénységében, az életfolyásnak hullámszerűségében az élet megszorításait s ettől el lehetne sötétülnünk s pessimismusra is hajolhatnánk; de lehet az elégtelenségre s elégedetlenségre másképp is reagálni – s ez a vallásos lelkületnek lesz sajátos reactioja a melanchóliára – lehet úgy reagálni, hogy nem az elégedetlenség lesz úr fölöttünk, hogy nem merülünk világfájdalomba, nem esünk kétségbe, hanem az elégtelenséget kitöltő s az elégedetlenséget megszüntető győzelmes élet vágyával és hitével oldjuk meg a problémát. *A vallásos lélek ugyanis az elégedetlenség érzetére a különb élet vágyának reactiójával felel.* Nem merül ki abban, hogy constatálja az elégtelenséget s szenvedjen alatta; hanem a nagy czélok hite egy különb, jobb élet reményét kelti föl benne. Az elégedetlenség nem fajul el életfojtó világfájdalommá, hanem türelmet s a jobbat bizton váró reménynyé nemesbül.

SZÉCHENYI ISTVÁN-ban megvan a léleknek ez a mélyen járó elégedetlensége, de ugyanakkor az a vágya is, mely a jobbat várja. A világ elégtelensége, a léleknek a földön túl való s folyton jelentkező gravitatioja, a lét befejezetlensége nemkülönb a töméntelen sok baj és szenvedés: finoman érző lelkét egy más s fölényes élet felé igazítja. Lehetséges, hogy ez az elégtelenség és elégedetlenség az ő melanchóliára

hajló lelkében sokszor vészthozó erővel is jelentkezhetett, azonban nem úgy, hogy az élet czélszerűségébe s egy fölnyes, jobb életbe való bizalma megrendült volna. »Kell lenni – írja 1819-ben – egy másik jobb életnek, mert aki itt a legszerencsésebb, tulajdonképp az is igen nyomorult lény.« SZÉCHENYI hozzá még nemcsak a világ bajait, hanem első-sorban a maga nyomorúságát érezte, át mélyen. Öntudata, belső 'érzéke ki nem elégíti őt. Lelkiismerete vádolja; fölpanaszolja botlásait, szerelmi kalandjait; de ez az elégedetlenség, amennyiben vallásos, nem vált benne életfönnyasztó hatalommá; sőt ellenkezőleg éppen az élet igazságtalansága és nyomorúsága segítette őt rá a győzelmes jobb életbe vetett hitre s reményre. A vallásosság melancholiája benne is reménnyel volt teleszórva; a világ avarja az ő vallásos szemléletében is tavaszi erdőhöz hasonlított, mely csupasz ugyan és szürke, de a szürkeségre mindenfelé fakadó, zöld fénycsokrok esnek.

Ennek megvilágítására elég hivatkoznom arra, hogy SZÉCHENYI ISTVÁN életenergiáját vallásossága fokozta, amennyiben őt a legnagyobb reformra, t. i. az élet kialakítására s a nemes, tiszta erkölcsiségnek önmagában való kifejezésére indította. SZÉCHENYI ISTVÁN mélyen át volt hatva attól a hittől, hogy az élet munka s az igazi, hivatott reformernek belső súlyát semmi sem tünteti föl annyira, mint az, hogy *e munkát első sorban nem külső művekre s társadalmi feladatokra, hanem az élet értékeinek öntudatunkban való megte-remtésére irányította.* SZÉCHENYI ISTVÁN nem volt skeptikus, sem cynikus; s épp oly kevésbé volt csak elméletileg hívő, hanem gyakorlatilag hívő ember volt, aki meg volt győződve, hogy a hit is tett, hogy a vallás is erő és munkásság; meg volt győződve – s erre saját gyakorlati érzéke vitte rá, - hogy minden boldogságnak – az időben épp úgy, mint az örökkévalóságban – alapjait nekünk kell megvetnünk s hogy minden ingert s motívumot, az isteni életnek motívumait is, nekünk kell átélnünk s hogy ez mind munkába s fáradságba kerül. Az ő vallásossága annyira gyakorlati s erkölcsi irányú volt, hogy az ő szemeiben legnagyobb mű a világon: a jó ember s a legértékesebb tartalom a szép lélek volt. »Az embernek legszebb tulajdona – írja a Világban – a szép

lélek, csak az és nem egyéb határozza meg valódi becsét... A lélek tökélyét vagy tökéletlenségét nem nyilvánulásának módja s nem az dönti el, hogy miképpen szól vagy ír-, hanem hogy hogyan cselekszik és hogyan él.« (Világ 244.) Isten minden jó és tökély s a vallásosság arra indít, hogy minél közelebb jussunk hozzá, vagyis hogy minél jobbak s tökéletesebbek legyünk. »A tökélyhez való közeledés boldogít,, – írja naplóiban – mert az Istenhez való nagyobb vagy kisebb, hasonlóságot foglalja magában. Ennek mértékéhez képest van a tökéletlen lelkeknek oly sok fokozata.« (Üdv-
lelde, 37.)

SZÉCHENYI ISTVÁN érezte, hogy a tökéletességnek ugyan-
csak alacsony fokán áll; azért meg is szállja őt néha a kis-;
lelkűség. Néha már csak arra tart számot, hogy tanácsával
legalább másoknak készítsen szebb s boldogabb jövőt; sze-
relmi balsikereiből s folytonosan fölpanaszolt botlásaiból követ-
kezteti, hogy íme neki, szerencsétlennek, nem marad már más
választása, mint szolgálnia mások javát, ami által saját vét-
keiért is eleget tehet. De e lehangolt érzésektől eltekintve,
nagyon is élénk volt benne a belátás, hogy érzéseit értelmé-
vel kell ellenőriznie, azokat nemesítenie s féken tartania; be-
látta, hogy eszének kell uralkodnia szenvedélyei fölött s hogy
az ő feladata is az, hogy az élet tartalmát öntudatának tiszta-
ságában s finomodott érzéseiben keresse s találja föl.

Látni való ebből, hogy SZÉCHENYI ISTVÁN vallásossága
ugyancsak *activ* s a szó legnemesebb értelmében erkölcsi
irányú volt, mert hisz első sorban vallásos kötelességének
tartotta a jobb embernek önmagában való kialakítását s épp
mert ilyen volt vallásossága, azért egy ponton sem bénította
SZÉCHENYI ISTVÁN reformatori lelkületét.

Vallásosság a nem állt útjában tettvágyának. Hiszen ez
a vallásosság nem volt életunt; nem fordult el a világtól
a *legkevésbé sem tompította el érzékét a földi értékek iránt,*
sőt szigorú vallásossága mellett megvolt benne a földi érté-
keknek nagyrabecsülése. Ő az életnek nagy jelentőséget,
a munkának nagy méltóságot tulajdonított. Ő az életet nem-
csak átmenetnek nézte, melyen minélelőbb át kell esni;
nálá az életet nem fátyolozta be a halál vágya s az erény
és a lelki nagyság valódiságát nem mérte a jövő élet utáni

vágyon. Ő értéknek tartott jólétet, culturalis haladást, testi erőt, egészséget, ügyességet, szerelmet, házasságot, mert nem elszigetelten, mint külsőséges adatot, hanem mint az ember-séges életnek betétjét s mint a lelkiségnek eszközét nézte. Ő a világban s az egész életen isteni gondolatokat látott, melyeket ki kell fejleszteni s kifejlesztésükben isteni akaratot tisztelt. Ehhez az isteni akarathoz akarta mérni az emberi akaratot, mely akkor lesz jóvá, ha ezt a mértéket megüti.

Ezt az egész valláserkölcsi fölfogását a világnak, az életnek s a munkának nagyon szerencsés lelkületnek kell tartanunk, melynek kialakítása nem mindenkinek sikerül; sőt sokszor éppen a vallásos lelkű emberek bizonyulnak itt balkezűeknek. Ők ugyanis veszélyben forognak, hogy az örökkévalótól az ideiglenest ne ítéljék meg helyesen, miután e kettőt, az örökkévalót s az ideiglenest, szembe állítják egymással. Pedig e kettőt nem szabad szembe állítani. Hiszen az idő nem tagadja s nem ássa alá az örökkévalót. Az idő nem ellensége az örökkévalóságnak. Isten ugyanis úgy rendelte, hogy e kettő egymáson épüljön fel s hogy az idő hordozza az örökkévalóságot. Ő állította be az időbe az emberi érzékeket, melyek mind tiszteletreméltók, miután Isten szándékai szerint a jobb életet szolgálják. E felfogásban az idő, az «élet, a munka, a földi lét szépsége s szelleme erkölcsi érzékké válik. Nem fogjuk a földi életet az asketikus ideállal sem ellentétbe állítani mint valaki, aki írta: »Früher wurde mit Begeisterung gepredigt, man sollte den Leib kasteien und das Fleisch durch Hunger und Nachtwachen mürbe machen und abtöden; jetzt wird man eingeladen, sich am Turnreck zu stärken und mit Brausebad und Frottirhandtuch die Haut in einen christlichen Zustand zu versetzen.« Erénynek s askézisnek célja nem a test letörése, hanem az, hogy minden érzék bennünk s körülöttünk – tehát test, erő, egészség s szépség is – az ideális irányt, tehát a lelket szolgálja.

SZÉCHENYI ISTVÁN valláserkölcsi érzületének nemessége kitűnik abból is, hogy ő a sociális reményekben s törekvésekben is látta Isten gondolatait, amint hogy egyéni üdvösegünkre vonatkozó reményeinken kívül vannak sociális reményeink is. Akart jobb világot s a jobb világban több gazságot és több boldogságot. Akart jobb közéletet, melyben

az egyes ember is szerencsésebben tájékozódjék. Gondolta, hogy nem a szegénység vezeti a népeket tőkélyre s hogy egyeseket épp úgy, mint népeket erkölcsi kulturára képesebbé tesz a jólét, mint a szenvedés s a keserves nélkülözés. S e nagy sociális eszmék s irányzatok érvényesüléseért küzdött és dolgozott; hangsúlyozta a komoly munkát úgy, hogy szellemi tényezőkre, pl. a szalmalángú lelkesedésre sokkal kisebb súlyt látszott fektetni; pedig voltaképp a szellemi világot, a műveltséget s az erkölcsi haladást szolgálta, mikor a szellemi világnak a nemzet életében hiányos föltételeit önző s hideg számítással, kérlelhetlen következetességgel, a hibák ostorozásával és saját izzó érzelmeinek elhallgattatásával megteremtette s fejlesztette.

Mindezek után pedig fölvetem a kérdést, hogy tekintve SZÉCHENYI ISTVÁN erősen vallásos hajlamát s gyakorlati vallássságát, tekintve komoly fölfogását s kedélyi gyöngédségét, sikerült-e e jellegeknek s kilendüléseknek kellő mértékű állan'ok s harmóniába olvadniok; sikerült-e SZÉCHENYI ISTVÁN -ban egy erősen construált, jól megrajzolt vallásos typut adniok? S azt kell felelnem, hogy ez nem sikerült s hozzáteszem, hogy harmonikus, vallásos typut ezen az alapon megteremteni egyáltalában nem lehetett. Nem lehetett már csak azért sem, mert egy befejezett, vallásos typushoz is a test és lélek, a szellem és az idegerő összhangja lett volna szükséges s ez kezdet óta nem volt meg SZÉCHENYI-ben. El lehet róla mondani, hogy túlizgatott érzéke volt a homályok iránt, úgy hogy minden árnyból öreg estét s vigasztalan éjszakát tudott szöni. Esthomályos lélek volt, mely az élet derült s harmonikus felfogására nem hajlott. A dolgok árnyoldalaihoz húzó, azokra élénken reagáló hajlama veszélyeztette s nagy ingadozásoknak tette ki lelki egyensúlyát s betegie lett a homályos látásnak. Az ő baja nem a clairvoyance, hanem az obscurvoyance lett. A hiányok úgy rémítették, hogy szenvedés lett észrehevésükből s a fejlődés szükségét oly élénken érezte, hogy kínja lett a magyar elmaradottság. Ahol hiányt látott, ott bele is kötött; de úgy ébresztgetett, úgy sürgetett s úgy unszolt, hogy hajlandó volt az ellenfölt is ellenségnek nézni. Meg akart reformálni mindent, nagy és kis dolgokat; józan eszmékkal s dolgos, nagy tervekkel ment

neki a hájas apathiának, de nemcsak ezzel veszett össze, hanem sok jó emberrel is. A bánat, az a fegyelmezetlen, töprengő, szürkén festő hangulat, melynek nem tudott urává lenni, lidércnyomássá lett lelkén. Sokszor szert tett bizalomra kétségeivel szemben, de azután hamar megfordult sa lelkesülésből s az érdeklődésből is csak mérget szítt a lelke. Ha nem volt sikere, akkor az eredménytelenségen bánkódott, ha pedig sikerült valamije, akkor meg a túlzásoktól félt s magát okolta, hogy miért is támasztotta a mozgalmat s magának tulajdonította ismét azt is, ha mindaz, ami szent és kedves volt neki, rombadőlt. Ily szertelen lelkület mellett harmonikus, vallásos typut nem lehetett megszerkeszteni. De hát így vagyunk vele más tekintetben is. Ha kérdezzük, volt-e reformátori talentuma, azt kell mondanom, hogy óriási mérvben volt s ugyanakkor be kell vallanom, hogy e reformátori talentumot fantasztikus túlzások s kitörések zavarták meg lépten-nyomon. Ha kérdezem, volt-e államférfiú, tudott-e hidegen számítani, s eszközöket célokra irányítani, azt kell mondanom, hogy igenis, nagy államférfiúi tehetsége volt, de tarkázva romantikával, látással s rémlátással, megnyugvással s háborgással, kitartással s ingadozással. Befejezett, tökéletes typut egy irányban sem adott. De ha nincs is meg a befejezett typus, azért a nagy vonások megvannak s szembe ötlenek. A vallásos lelkületnek e nagy vonásait nem borítja el a pisztoly, lövés füstje s nem törli el az öngyilkos vére; mert méltán mondhatjuk, hogy ez nem lelkének, hanem földűlt s szenvedő természetének volt végzetes sugalata. Úgy vagyunk SZÉCHENYI ISTVÁN egyéniségével, mint MICHEL ANGELO azon szobraival, melyek sugározzák ugyan a geniust, de nem készültek el egészen s ezt nem azért, mert a lélek s az inspiratio fogyott ki, hanem azért, mert kifogyott a kő; valahogy úgy kezdte MICHEL ANGELO a szobrot, hogy a márvány nem futotta: ilyen SZÉCHENYI ISTVÁN vallásos egyénisége is; volt a kialakításhoz . lélek, érzék, hajlam, de kifogyott az idegerő; psyche volt, de a physis nem futotta. De valamint MICHEL ANGELO nem kisebb előttünk azért, mert a márvány nem futotta, bár meg-sóhajtjuk, hogy nem futotta: úgy nem kisebb természeti hiányai miatt SZÉCHENYI ISTVÁN sem, jóllehet eltölti lelkünket a vágy, hogy bár lett volna idegereje s harmonikusabb

kedélye, hogy a hatalmas szellem teljes harmóniában s szépségben alakíthatta volna ki vallásos, életét is. E vágy nem gáncs, hanem ellenkezőleg elismerés, melylyel a szellemnek adózunk, mely conflictusaiban éppen oly nagy, mint befejezett műveiben. A megsóhajtott nagyság e benyomásával veszünk búcsút SZÉCHENYI ISTVÁN szellemétől, mely még hívebben s melegebben őrzi meg majd számunkra emlékét.